

Vakıf Müessesesinin Hukukî, Tarihî, Felsefi Temelleri

Doç. Dr. Ömer YÖRÜKOĞLU

Türk Medeni Kanununun "Tesis" hakkındaki hükümlerini 24.7.1967 tarih ve 903 sayılı kanun ile değiştirilmesi sonucu, "Tesis" terimi ile "Vakıf" terimi arasındaki ikilik giderilmiştir. Ayrıca Modern hukuk mevzuatında Türk-İslâm gelenek ve inançlarından kaynaklanan bir müessese yeniden canlılık kazanmıştır. 903 sayılı kanunun, modern Türk hukuku ve Türk Medeni Hukukuna getirdiği yarar ve kazançlar muhakkak ki çoktur. Fakat kanımızca, başta gelen kazançlardan birisi, teokratik devlet anlayışı içerisinde asırlarca işleyen bir müessesenin, modern ve lâik devlet anlayışındaki sisteme uyum sağlamasıdır. Bu uyumun sağlanmasında, 903 sayılı kanunun katkısı büyük olmakla beraber, "vakıf" müessesesi ve "tesis" kavramındaki temel düşüncelerin, inançların, telâk-kilerin, hemen, hemen aynı felsefi, ahlâki temellerden kaynaklanması önemli rol oynamıştır. Çünkü çağdaş sını-ticari ve iktisadi hayata özellikle nüfuz eden vakıf müessesesi, bu alandaki uygulamasında da, asırlar öncesi dayandığı temel felsefe ve ahlâk düsturlarını formal olarak devam ettirmektedir. Bugün, belki vakıf kurma fikrinde yatan temel düşünce, artık material olarak -yani maddi muhteva olarak- "dinî bir vecibe" değildir. Fakat formal olarak -yani içerdiği değişen devamlı bir temel çerçeve olarak asırlardır insan tabiatında yaşayan "iyilik" ve "adalet" ideleridir. Bu düşünce ve ruh insanın varlığında mevcuttur; sadece tarih boyunca dayandığı en yüksek kriterler olarak insanoğlu "dini" ve "aklı" seçmiştir. İşte "vakıf kurmak" düşüncesinde de bu değişen en yüksek kriterler, değişmez bir formal temelde oluştukları için, dinî menşe'den çağdaş sını-ticari ve iktisadi yararlar alanına kolaylıkla geçmişlerdir.

("Vakıf kurma" düşüncesindeki en yüksek kriter olan "dinî" temeller, ifadelerini mükem-

mel bir biçimde İslâm hukukunda bulmuşlardır. Bu konuda batılı düşünürler de hemfikirdir. Çünkü İslâm dini, içinde pozitif hukuk sistemi kurallarını da taşıyan tek dindir. Ayrıca tarih olarak, İslâm Arap Devletlerinde ve özellikle Osmanlı İmparatorluğunda vakıf müessesesinin çok gelişmiş ve yaygın olması bunun açık belirtisidir.)

Gerek bugünkü toplumumuzun geleneklerindeki sosyal temel, gerek millî tarihimizin çok zengin ve önemli bir bölümü olması nedeniyle "vakıf" düşüncesindeki hukukî-felsefi temelleri İslâm hukuku ve felsefesi içinde incelemek lazımdır. Yalnız katıyetle söylemek gerekir ki, vakıf müessesesi doğrudan doğruya İslâm dininin dinî-ahlâki esaslarından doğmuş ve münhasıran İslâmî bir müessese değildir.

Bilindiği gibi, İslâm düşüncesinde benimsenmiş olan Vakıf tanımı, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e ait olanıdır. Ve aşağı yukarı şöyledir; "Vakıf yararı insanlara ait olmak üzere, bir malı Allah'ın mülkü hükmünde devamlı surette temlik ve temellükden men etmek ve vakfeden kimsenin istediği hususta sarfetmektir". Bu tanımdan anlaşılacağı gibi vakıf, bir malı Allah'ın mülkü olarak değerlendirilmektedir. Zaten İslâm anlayışına göre, teorik açıdan yeryüzündeki herşey, temelde Allah'ın mülkü sayılabilir ve Allah'ın mülkiyet alanı içinde değerlendirilebilir. Böyle bir inancın tabii sonucu olarak insanların sahip oldukları malı Allah yolunda harcamaları, Kur'an esaslarına göre yapılacak en büyük "iyilik"lerdendir.

Konumuzla ilgili olan önemli bir husus, vakfın, insan toplumlarında bu kadar büyük bir gelişmeyi nasıl gerçekleştirdiği ve vakıf müessesesinin menşe'i ve tekamülü hakkında İslâmî-

yete dayalı açıklamaların yeterli olup olmadığı meselesidir. Vakfın menşe'i ve tekamülü hakkında İslâm eserlerinde yeterli bir açıklama bulmak zordur. Bu konuda Avrupalı yazarlar az çok tamamlayıcı kanaat verebilecek nitelikte türlü telakkileri aksettirmişlerdir. Kısa da olsa bu teorileri nakletmekte yarar vardır kanısındayız.

1. **İdealist İslâmi Teori** : İslâm hukukçularının etkileriyle, bu görüşü savunanlar, vakfı, tamamiyle İslâmi mahiyette bir müessesese olarak, doğrudan doğruya İslâmi menşe'den gelmiş sayarlar. Dinî müesseselere, yoksullara ve kimsesizlere yardım, vakfa uhrevî bir mükafat sağladığı için, diğer dinlerde olduğu gibi, İslâmiyette de bu dinî ideal, vakfı müessesesinin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Bu görüşe göre vakıf, İslâmdaki sadaka fikriyle ilgilenebilir ve teori, sadece şer'i vakıflarla, dinî ve hayri bir gayeye yönelmiş tesisleri açıklayabilmeye yarar. Ayrıca tarihi bir gerçeklik olarak da, fiilen yaşamış şeriat dışı vakıfları bu teori ile açıklamak mümkün olamaz. Çünkü örf-adete dayalı, dinî temelden yoksun vakıflar da fiilen yaşamıştır. Ve ilgi çekici bir husus olarak şunu da belirtmek yerinde olur ki, ilk İslâm hukukçuları şer'i vakıflara karşı çıkmışlardır. Eğer bu teori tamamen doğru olsa idi, ilk İslâm hukukçularının tutumlarını açıklamak mümkün olmazdı.

2. **Tepki Teorisi** : Bu teoriye göre, vakfı müessesesi ve özellikle (aile vakıfları adı vakıflar) eski Arap örfünün, Müslümanlığın koyduğu yeni veraset hükümlerine karşı bir tepkiden doğmuştur. Arap hayatında İslâmiyetten evvel kadınların ve kız çocukların toplumsal ve hukukî durumları çok aşağı olduğundan İslâm dinî kadının bu durumunu yükselterek onun da verasete ehil olduğu hükmünü koymuştur. İşte asırlardan beri devam eden bir geleceğe karşı İslâm dininin aldığı kesin tutum Arapları —doğrudan doğruya olmamakla beraber, dolambaçlı yoldan— tepki yaratmaya zorladı ve aile vakıfları böyle ortaya çıktı. İslâm vakfının menşe'i hakkında klâsik İslâm telakkisini kabul eden batılı yazarlar, vakfı müessesesinin sonraki büyük gelişiminde, bu "veraset hükümlerini vâkıfın iradesine göre değiştirebilmek" karakterinin şiddetle etkili olduğunu teslim etmektedirler.

Onlara göre menşe'inde, tamamiyle dinî bir tesis olan vakıf, sonradan genişleyerek ve bu ilk özelliğini kaybederek, vâkıf'a veraset hükümlerini değiştirmek imkânını veren ve örf'e dayanan bir müessesese halini almıştır. İslâmiyetten önceki Araplarda miras hukuku, yapılmış incelemelere rağmen, yeterince aydınlığa kavuşmamıştır. Fakat bütün bunlara rağmen, vakfın menşe'inde olmasa da, gelişiminde "veraset hükümlerini değiştirmek" imkânının büyük bir etken olduğu kesinlikle söylenebilir. Vakfın

meşru olmayan bazı gayeler için, hile ile kullanılmasına karşı Şeyhülislâm fetvaları vardır. Vakıf müessesesinin asıl insânî gayesinden nasılsaptırıldığını, bu husus göstermektedir.

3. **Devlet Menfaati Teorisi** : Bir iki batılı yazar tarafından ileri sürülen bu teoriye göre vakfın menşe'ini, Hazretî Peygamberin ölümünden sonra, fey'lerin mülkiyeti üzerinde yapılan değişikliklerde aramak lazımdır. Hazretî Peygamber hayatta iken, gerek harp gerek sulh yolu ile elde edilen mülk ve topraklar —ki bunlara deyim olarak fey adı veriliyor— hukuken Peygamberin arzu ve iradesine tabi idi. Vefatından sonra, varislerinin talepleri kabul edilme-yerek bu mal varlığının, İslâm ümmetinin yararına kullanılmak üzere, yani Beytül-Mâl tarafından "mevkuf" tutulduğu ve ona ait olduğu öne sürülmüştür. Böylece hukukî değişmelerden korunarak, kutsal bir şey niteliğini de kazanarak, zapt ve ilhak edilen topraklar vakıf hali-ne getirilmiş oluyordu. Artık Halifeler bu arazi-yi Beytül-mâl namına idare ile mükellef bulundular ve hiçbir mülkiyet hakkına sahip olmadılar. Vakfın menşe'i hakkında incelemelerde bulunan çoğunlukta batılı yazarlar arasında pek yer kazanamayan bu teori eleştirilmiştir. Tarihi ve hukukî olmak üzere iki temele dayalı eleştirileri şöyle özetleyebiliriz. Önce tarihi bir vakfa olarak şu düşünce öne sürülebilir: Vakfa taraftar olan ve vakfın meşruluğunu, muarızlara karşı ispat için zorluk çeken, hicri ikinci asır İslâm hukukçuları, eğer vakıf müessesesi, ilhak edilen toprakların Beytül-mâl yeni İslâm Devleti yararına "mevkuf" tutulmasından doğmuş olsaydı, davalarını savunmak için böyle kuvvetli bir delili ihmal ederler miydi? Hukukî temeldeki eleştiri ise, belki şu şekilde ifade edilebilir: Eğer bu teori doğru olsaydı vakıf topraklarının tâbi olduğu hukukî şartlar ile, vakfın bir tür başlangıcı ve örneği sayılan zaptedilmiş arazinin tabi bulunduğu hukukî şartlar arasında bir fark olmaması gerekmez mi idi? Oysa bu şartlar arasında esaslı ve derin farkların varlığı bilinmektedir. Meselâ "vakf-ı sahîh" haraç'a tabi topraklarda değil, öşr'e tabi topraklarda olabilir. Ve bu iki tür toprağın, gerek tasarruf bakımından birbirinden ayrı hukukî özellikte bulunduğu da malumdur. Çünkü vergi bakımından farklı hükümlere tabidirler.

4. **Roma Hukuku menşe'i Teorisi** : İslâm Hukukunun bazı müesseselerinde olduğu gibi, İslâm vakfının da, Roma hukukundan alındığını savunan yazarlar olmuştur. Özellikle bir yazar (Roma Hukukçusu İtalyan Gatteschl), İslâm hukukunun gelişiminde Roma hukukunun ve Musevilik hükümlerinin büyük tesirleri olduğunu savunarak Müslümanların, vakfı müessesesini eskiden Roma'ya tabi topraklardaki yerli halktan, taklit ile ictibas ettiklerini öne sürdürmüştür. Aynı yazara göre, vakfı müessesesinin tabi olduğu şartlar, Roma hukukundaki

kutsal mallar "res sacrae"ın hukuki statülerinden alınmıştır. Bunların tahsis edildikleri kutsal amaçlar, Müslümanların mescidlerindeki tahsislere tekabül eder. Bu görüşe yapılan eleştiriler herşeyden önce "res sacrae"lere ait kuralların, vakıf ile hiçbir benzerlik taşımadığı üzerinedir. Çünkü "kutsal mallar" tabiri ile münhasıran mabed ve ayine mahsus maddi eşya kavramı kastedilir; burada, vakıf müessesesinin özelliklerinden olan "bir menfaat getirecek mülk" anlamı yoktur. Ayrıca, "res sacrae"lerin, kendi özelliklerini kazanmaları ile, İslâm hukukunda bir vakıf tesisi arasında hukuki muamele bakımından hiçbir ilişki yoktur. Bu temel eleştiriler karşısında, Roma hukukçusu yazarın teorisi fazla taraftar bulamamıştır.

5. Bizans Hukuku menşei Teorisi : Vakıf müessesesinin, hukuki mahiyeti bakımından ilk örneklerini Bizans'dan aldığı fikri, birçok yazar tarafından, birbirlerinden habersiz olarak, çeşitli delillerle savunulmuştur. Bu yazarlar, yukarıda özetlediğimiz "teпки teorisi" ni de kabullenmişlerdir. Yani onlara göre İslâm dininin varesat hakkındaki kesin kurallarını —kaçamaklı yoldan— hükümsüz bırakmak maksadı ile meydana gelen vakıf müessesesi ilk örneğini Bizans'ın Suriye ve Mısır'daki dini müesseselerinden almıştır. Bizans hukukunun bu müesseseler hakkındaki kuralları ile, İslâm hukukunun vakfa ait hükümleri arasındaki benzerliği göstermek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

a) Bizans hukuku, yardım maksadı ile kurulmuş hayır müesseselerinin, yani bütün tesislerin hukuki şahsiyete sahip olduklarını kabul ediyordu. İslâm hukukuna göre de dini veya hayri mahiyette olan, herhangi bir kamu yararına hizmet eden müesseselerin bir tür hukuki şahsiyeti vardı. Ve vakıf tesisi suretiyle bir mescid, bir çeşme, v.b., bir malın menfaatine sahip olabiliyordu. Yalnız İslâm hukukunda, bu tür hukuki şahsiyet mala tanınmış oluyordu.

b) Bizans hukukuna göre dini bir maksatla bir tesis yapmak isteyen ferd, hiçbir kayıt ile bağlı değildir. Yani ferd, mirasçılarının varlığına rağmen, bütün servetini buna tahsis edebilir. İslâm hukukunda da aynen böyledir. Vakıf hiç bir kayıt ile bağlı olmaksızın bütün servetini dinî veya hayri bir gayeye tahsis edebilir.

c) Bizans hukukunda tesis sahibi, bu tesisin idaresini istediği şekilde düzenler ve istediği kimseye verebilir. İslâm hukukunda —hiç olmazsa Hanefi ve Hanbeli hukukunda— vakıf, vakfın idaresini tanzimde tamamiyle serbest olduğu gibi, vakfın menfaatini kendisine veya mirasçılarına bile tahsis edebilir.

d) Bizans hukukunda dinî müesseselere ait mallar satılamaz ve değiştirilemez. İslâm hukukunda da bütün mezheplerde, vakfa ait mallar satılamaz ve değiştirilemez.

e) Bizans hukukunda, tesislere ait malların

temellükünde kurallar, diğer benzer hususlardaki genel kurallardan farklıdır, bu süre 40 yıldır. İslâm hukukunda bir vakfa ait maldan "infita" hakkına sahip olanlar 33 yıl (Mecelle'ye göre 36 yıl) içinde bu hakkı talep edebilirler. Oysa vakıf dışındaki hallerde bu süre 10 veya 15 yıldan ibarettir.

Bu örneklerle, Bizans hukukundaki tesis hükümleri ile İslâm hukukundaki vakıf kuralları arasındaki yakın benzerlik çok inandırıcı bir mahiyettedir. Hernekadar Müslümanlar, Kur'an'da ve Sünnet'te kuvvetle ileri sürülen sadaka kavramına bağlı kalmışlarsa da, zaptettikleri yerlerdeki Hıristiyan müesseselerinin tesis şeklini gördükten sonra, vakfı, o örneğe göre hukuki bir müessese olarak meydana getirmişlerdir. İslâm vakıfları ile doğu, Hıristiyanlarının dinî tesisleri arasındaki benzerlikleri başka örneklerle arttırmak mümkündür. Ayrıca toplumsal hayatın birçok görünümünde, maddi ve manevi kültürün her bölümünde Bizans-İslâm ve Sâsânî-İslâm ilişkileri çok belirgindir. Meseleyi sadece hukuki açıdan göz önüne alacak olursak, özellikle kamu hukukunda İslâmların Bizanstan birçok şeyler aldıklarını kesinlikle söyleyebiliriz. Özel hukuk alanında da yapılmış bazı araştırmalar bu benzerlikleri tesbit etmektedir. Böylece İslâm vakıf müessesesinin, ilk örneğini ve başta tabii olduğu hukuki kuralları Bizans hukukundan aldığı hakkındaki teori kuvvet kazanmaktadır.

Yukarıda aksettirmeye çalıştığımız, vakıf müessesesinin menşei ve mahiyeti hakkındaki teorileri, zayıf ve kuvvetli tarafları gördükten sonra, iyice anlaşılıyor ki, vakıf müessesesinin menşei ve tarihi tekmülî hakkındaki incelemeler henüz çok az yetersizdir. İslâm hukukçuları doğmatik bir telakkinin dar çerçevesinde kalarak teorik bir sistemi kurmuşlardır, ama o doğmatik sınırı ister istemez aşamamışlar, doğma ile yetinmek zorunda kalmışlardır. Teorik düşünme ve metod bakımından dogma'yı ve dogmatik metodu küçük görmemek lâzımdır. Unutmamalıdır ki, pozitif hukuk ilmi dogmatik bir ilimdir. Ama bazı gerçeklikleri içine alamadığı için yetersiz kalmak zorundadır. Batı hukukçuları ise, mesele ile pratik ihtiyaç nedeni ile, yani mensup oldukları milletlere ait İslâm ülkelerinde vakıf konusunda yapılacak değişikliğe rehber olmak maksadı ile meşgul olmuşlardır. Başka bir deyimle, bu büyük hukuk müessesesini jenetik ve mukayeseli bir metodla incelemeyi başaramamışlardır. Bunun sebebini, İslâm-Türk tarihinin toplumsal ve kültürel yönlerinin çok eksik bilinmesinde, batı ve doğunun, vakıf ile uğraşan hukukçularının, hemen hemen genellikle tarihî ve sosyolojik kültürden mahrum bulunmalarında aramak lazımdır.

İslâmiyette vakfın doğuşu ve gelişimini, İslâm medeniyeti tarihinin genel gidişi içinde, yani siyasal, ekonomik ve toplumsal şartları bütünüyle göz önünde bulundurarak incelemek lazımdır. Böylece yukarıda özetle anlatmaya çalıştığımız

çeşitli teorilerin birçoğunun, ayrı ayrı bir hakikat parçasını taşıdığı anlaşılır. Ancak realite hiçbir zaman tek yönlü değildir. Vakıf müessesesini de bütünüyle kavrayabilmek için onu bütün yönleriyle görmek gerekir ki, bunda tarihî metodun yardımı çok büyüktür. Önce kesinlikle söylenebilir ki, vakıf müessesesi, doğrudan doğruya İslâm dininin dinî-ahlâkî esaslarından doğmuş ve özellikle İslâm dinine has bir müessese değildir. Bütün büyük dinler gibi, İslâm dininin de hayır ve yardım esasına dayalı ahlâkî prensipleri teşvik etmesi tabiidir; fakat bunun sadece Müslümanlığa has bir nitelik teşkil edemeyeceği ve vakıf müessesesinin doğuşunda yalnız bunun etkili olamayacağı açıktır. İlk İslâm fakihlerinin vakfın mahiyeti hakkındaki münakaşaları ve vakfa taraftar olanların bunu Kur'an'a ve Sünnete dayandırmak için ne kadar zorduk çektikleri bilinen bir husustur. Muhakkak ki daha ilk Halifeler zamanında, Musevi, Sâsânî ve Bizans hukukuna yabancı olmayan Müslümanlar, bu hukuk sistemlerinde, sair birçok şeyler gibi, vakfın da ilk örneklerini dinî ve hayrî tesislerde gördüler.

Sonraları İslâm fütuhatının süratli gelişmesi sonucunda İslâm toplumu birdenbire büyük bir servet ve refah derecesine yükselmiştir. Böylece vakıf müessesesinin vücut bulması için gereken iktisadi şartlar hazırlanmış, ve benzer Hıristiyan tesisleri, İslâm Fakihlerine, vakfın hukukî esaslarını ve şekillerini meydana getirmek için lazım olan örnekleri vermişti. Bu dış etkenlere, İslâm dininin hayır ve yardım hakkındaki ahlâkî prensiplerini, uhrevî mülkafat vaatlerini, dinî ve hayrî müesseseler vücuda getirmek için Müslüman zenginlerinin tabii eğilimlerini ilâve edecek olursak İslâm vakıf müessesesini doğuran çeşitli etkenleri kolayca anlamış oluruz. İşte başlangıçta dinî bir tesis mahiyetinde olan vakıf, zamanla, dinî-hayrî gayesinden ayrılarak İslâm dininin mirasa ait hükümlerini değiştirecek bir nitelik kazandı. Bu suretle, Emevî hükümdarları zamanında vakıf, görünüşte dinî bir gaye gözetmekle beraber, hakikatte vâkîf'in ailesine veya vasiyet ettiği kimselere ve onların nesillerine tahsis edilmiş oluyordu. Bu şekilde, menfaat vâkîf'a ya da tayin ettiği mirasçılara münhasır kalan âdî veya ehli vakıflar meydana çıktı. Abbasiler devrinde, toplumsal realiteleri dinî esaslara uydurmak gayesiyle, İslâm hukukunun tedvinine çalışıldığı sırada umumi hayata artık yerleşmiş olan vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti de, özellikle İmam Ebu Yusuf tarafından, zamanın eğilim ve ihtiyacına uygun olarak geniş bir şekilde tespit edildi. O zamana kadar çeşitli mezhepler arasında birbirinden oldukça farklı telakkilere maruz kalan, hattâ Hanefî mezhebine mensup büyük imamlar arasında bile anlaşmazlıklara sebebiyet veren bu münakaşalı meseleyi halletmek için İmam Ebu Yusuf, İmam Azam'dan ve İmam Muhammed'den birçok nok-

talarda ayrılmak zorunda kaldı. Hayatî ihtiyaçları karşılamak için doğmaların çerçevesinden çıkan İmam Ebu Yusuf'un kurduğu sistem, yalnız Hanefî mezhebinin fıkına tabî ülkelerde değil, diğer mezheplerin hakim olduğu yerlerde de asırlarca uygulanmıştı. Ebu Yusuf'un adı vakıfları caiz görmesi, en büyük İslâm hukukçularının genellikle bu esasa karşı olmalarına rağmen, İslâm âleminde çok iyi karşılanmış ve her tarafta, başta Hanefîlerde olmak üzere, kesin nitelikte bir hukukî mesned sayılmıştır. Bugün İslâm âlemindeki vakıfların en çoğunu bu âile vakıflarının teşkil etmesi, esasında dinî-hayrî bir tesis olan vakfın, sonradan veraset hükümlerini değiştirici, bir tür vasiyet veya hibe mahiyetini almasından ileri gelmiştir. Bu hususta bütün mahalefetlere rağmen, Ebu Yusuf'un düşüncesinin hakim olması, fertlerin psikolojik eğilimine ve devrin genel karakterine uymasından dolayıdır. Ebu Yusuf'un vakıflara tam bir serbesti veren geniş esasları, gerçekten İslâm toplumu için feyizli sonuçlar vermiştir. Çünkü vâkîf, arzusuna göre tesbit ettiği şartlar sayesinde maddî ve manevî, ferdi ve toplumsal, dünyevî ve uhrevî birçok gayeleri hep birden sağlamayı başarmış oluyordu. Bundan başka ekonomik bakımdan kendisine ve çocuklarına, mertürlü tehlikeden, masûn, ebedî bir sermaye meydana getirmiş oluyordu. Osmanlı İmparatorluğunda ve hatta çağımızda bile vakıf müessesesinin büyük önem kazanmasını, bu tarihî gerçeklikteki sentez karakterde aramak yerinde olur. Başka bir deyimle vakıfların ve özellikle dinî-hayrî büyük vakıfların gelişmesi, daima siyasî ve ekonomik gelişme ile paralel olmuş, büyük vakıflar daima geniş servet kaynaklarına sahip ve iktisadî-mâlî güç bakımından kudretli imparatorluklar zamanında tesis edilmiştir. İmparatorlukların, kudretlerini kaybettikleri zamanlarda, diğer müesseseler gibi vakıflar da zayıflamışlar, gayelerinden saparak, maddî ve manevî değerlerini kaybetmişlerdir.

Burada düşünürlerin zihinlerini kurcalayan ve millî tarihimiz bakımından önem taşıyan bir soru ortaya çıkmaktadır. Acaba batı âleminin karşısında büyük bir düşüş gösteren İslâm ülkelerinde bu gerilemenin sebepleri arasında, bütün Orta Çağ müesseseleri gibi İslâm vakıf sisteminin de büyük bir etkisi var mıdır? Nitekim Osmanlı İmparatorluğunun da düşüş devirlerinde, vakıf müessesesinin mahiyetinde mevcut bozukluklar, bu gerilemeye sebep olmuş veya bu gerilemeyi hızlandırmış mıdır? Genellikle vakıf müessesesine atfedilen bünyevî kusurları şöyle sıralamak mümkündür :

1. Ahlâkî bakımdan, vakfın yarattığı sosyal yardım müesseselerine dayanan İslâm toplumlarında ferdi teşebbüs ölmüş, tembel veya parazit bir sınıf meydana gelmiştir.

2. Ekonomik bakımdan, vakıf müessesesi, İslâm toplumunun, mahdut ellerde toplanan gayrimenkul servetini hapsedmek ve tevkif etmek

suretiyle bu servetin tedavülüne engel olmuş, böylece İslâm ülkelerinin ekonomik gelişimini geri bırakmıştır.

3. Vakıflar fiilen, dinî-hayrî bir gaye ile değil sırf şahsî ve ailevî düşüncelerle, servetin elden gitmesi tehlikesine karşı bir tür dinî sigorta mahiyetinde tesis edilmiştir.

Vakıf müessesesinin bünyesinde varolup olmadığı tartışılabilir bu niteliklerin, bir toplumu zayıflatabileceği sorusu ile, zayıflamış bir toplumda vakıf gibi bir müessesenin bu tür niteliklere sahip olmaya başlaması sorusunu ayırmak gerekir. Başka bir deyimle, İslâm dünyasının son asırlardaki maddî ve manevî geriliğinde vakıf sistemi hakikaten etkili olmuş mudur? Yoksa, dış ve iç birçok âmillerin tesiri ile İslâm âleminin gerilemesi mi, vakıf müessesesinin bozulmasına sebep olmuştur? Herşeyden önce görülüyor ki mesele, en azından, iki yönlü bir özellik taşımakta ve derin, tarihi bir incelemeyi gerektirmektedir. Belirtmekte yarar vardır ki, İslâm âleminin maddî ve manevî kültür bakımından Hıristiyan olan batıya çok üstün olduğu VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar vakıf müessesesinin çok geliştiğini görüyoruz. Eğer bu sistem, uygulaması bakımından, İslâm toplumu için zararlı olsaydı, İslâm medeniyetinin en ileri devirlerinde onun böyle bir gelişme göstermesi mümkün olmazdı. Vakıf müessesesinin İslâm toplumlarındaki manevî ve ekonomik gelişmeyi geriletmesi iddiasına karşı ise şu müşahade ileri sürülebilir. Böyle bir tenkit ilk defa XIX. yüzyılda, yani bütün İslâm müesseselerinin büyük gerileme gösterdiği bir zamanda, ve diğer müesseseler gibi vakfın da birçok yönden yozlaşmış bulunduğu bir dönemde, batı âlemi tarafından ileri sürülmüştür.

Tamamen batı âleminin bazı ekonomik teorilerine (Liberal) dayalı görüşleri esas alan bu tenkitler objektif olamamıştır. Buradaki hata, toplumsal bir müessesenin yalnız belirli bir dönem için doğru olan bir hükmünün, onun bütün hayatına ve mahiyetine şümullendirilmesindedir. Belli toplumsal zorunluluklar sonucu meydana gelen bir müessese, belli şartlar içinde toplum için faydalı olduğu halde, sonradan türlü etkenlerle asıl kimliğini tamamen kaybedebilir, yozlaşabilir, yani tarihi şartlardaki değişmeler onu lüzumsuz hatta zararlı kılabilir. İslâm âleminin iktisadî ve ahlakî gerileyişinde vakıf müessesesinin esaslı bir amil olduğu söylenemez. Eğer bu çöküşde vakfın rolü olsaydı, vakıf müessesesi bu tesirini daha Emevîler ve Abbasîler zamanında göstermeliydi, oysa İslâm medeniyetinin ileri devirlerinde, diğer İslâm müesseseleri gibi, vakıf müessesesi de kusursuz işlemiş ve büyük ilerlemeler kaydetmişti. Zaten İslâm hukukçuları da, zamanın toplumsal ve ekonomik şartlarına uygun olarak sistemleştirdikleri vakıf müessesesini, o şartların değişmesi karşısında

cansız bırakmamak ve yeni şartlara uymalarını sağlamak için, doktrin bakımından da daima genişletmişler, vakıf prensipleri üzerinde önemli değişiklikler yapmışlardır. Böylece vakıf müessesesinin İslâm âlemi üzerindeki etkisi sorunu da şöyle özetlemek mümkün olabilir. Dinî ve hukukî bütün müesseseler gibi vakfın da gelişme ve gerileme dönemleri kendisini çerçeveleyen toplumsal ortamın gelişme ve gerilemesi ile tamamen paralel gitmiştir. Esasen bir müessesenin, toplumsal ortamından ve şartlarından ayrı olarak iyiliği veya fenalığı düşünülemez. Zaten bu konu da, vakıf müessesesi açısından asıl incelenmesi gereken husus, vakfın hukukî ve toplumsal gelişmesi üzerinde, İslâm medeniyetlerinin tarihi ilerleyişlerinin nasıl bir tesir meydana getirdiğini anlamaktır. Böylece görülüyor ki, ve bir kere daha tekrarlamakta yarar vardır ki, hukukî-dinî-toplumsal müesseselerin menş'lerini araştırmada ve değerlendirmede tarihi metoda üstünlük tanımak gereklidir.

Diğer taraftan, bu konunun başında belirtmeye çalıştığımız gibi, "vakıf kurma" düşüncesinde yatan temel fikir materyal olarak değişmiş ise de, formal olarak aynı kalmıştır. Bunu yukardaki tarihsel inceleme ile de tespit etmiş oluyoruz. O halde insanı vakıf kurmaya iten hususu, herşeyden evvel kendi tabiatında mevcut "iyilik" ve adalet" idelerinde aramak, sonra da, tarihi ve toplumsal bir hayat vakıyası olarak insanı bunu yaratmaya hazırlayan bir gerçeklik halinde görmek gerekir, kanısındayız. Bu iki ve zıt görünümlü özellik vakıf müessesesine formal bir devamlılık kazandırmaktadır. Çünkü insan, bir taraftan iyilik, adalet, hakkaniyet ideleri ile bezenmiş bir varlık iken, diğer taraftan içinde bulunduğu tarihi ve toplumsal hayat gerçekliğinde ego'sunu tatmine çalışan, ölüm korkusunu giderme çabasında bir canlı vasfını korumaktadır. İnsandaki bu varlık antinomisi kendini bütün kültür alanlarında gösterir. Dinde, hayır ve şer; sanatta, güzel ve çirkin; ahlakta, iyilik ve kötülük; hukukta da, adalet ve haksızlık, özgürlük ve istibdat, eşitlik ve eşitsizlik, düzen ve anarşi halindedir. Bütün kültür görünümündeki bu müşterek antinomi insan, kendi bünyesinde ve tabiatı icabı, içiçe kendisiyle birlikte taşır. Bir kültür görünümü niteliğindeki hukukun en karakteristik müesseselerinden olan vakıf da, insanın bir yandan "iyilik", "adalet", "hayır" özelliklerini aksettirirken, diğer taraftan insan egosunun tatmini sayılan ölüm sonrası kaygısını tarihi bir vakıa olarak göstermiştir. O halde insanın, hem süje hem de obje olma özelliğini bir arada kendi tabiatında taşımaya, onun varlık felsefesinin gereğidir. İnsanın bu mahiyeti, hukuk alanında da kendini, "hukuk süjesi insan" ve "hukuk objesi insan" şeklinde gösterir. "Vakıf kurucusu" ve "vakıf konusu" olan insanı da, daima, değişmeyen bir formal varlığında düşünmek gerekiyor kanısındayız.